

بررسی عملکرد ابزارهای سیاست پولی

در ایران

اکبر کشاورزبان پیوستی*

مقدمه

مشارکت‌کنندگان در بازار پول افراد حقیقی و حقوقی با مازاد نقدینگی هستند که عموماً وجوه خود را به صورت پس‌انداز یا سپرده‌های بانکی در اختیار واحدهای نیازمند منابع مالی قرار می‌دهند. در این بازار درجه اطمینان در بازپرداخت وجه بالا بوده، سرعت مبادلات بسیار زیاد است و محل معینی برای انجام معامله وجود ندارد.

در ایران دو نوع بازار پول داریم: یکی بازار پول غیررسمی است که در آن نرخ بهره بالاتر و کنترل بانک مرکزی بر آن کمتر است و دیگری بازار پول رسمی است.

مرکز بازار پول رسمی در ایران، سیستم بانکی است. به عبارت دیگر، بانک‌ها نهادهای اصلی بازار پول در ایران هستند و بانک مرکزی هم با ابزار عملیات بازار باز می‌تواند این بازارها را کنترل کند. ولی در ایران به علت انعطاف‌ناپذیری نرخ بهره و نرخ ذخیره قانونی این کنترل عملاً محدود است و سیاست پولی از این طریق به درستی نمی‌تواند اعمال شود. بنابراین، بازار پول در ایران با مشکل تخصیص بهینه منابع مواجه است. اما با وجود این، حرکت منابع به سوی بازار سرمایه در ایران در مقایسه با سیستم بانکی قابل‌اغماض است، به طوری که در سال ۱۳۷۱ حجم منابع مالی که به سوی بورس حرکت کرده، تنها سه درصد منابع جریان‌یافته به سوی بانک‌هاست. این در حالی است که در کشورهای صنعتی علیرغم کارایی سیستم بانکی، بازار سرمایه منابع بیشتری (حدود ۹۰ درصد) را جذب می‌کند (نشریه مجلس و پژوهش).

در این مطالعه عملکرد بازار پول کشور به عنوان

▲ بازار پول در ایران با مشکل تخصیص بهینه منابع مواجه است.

وام‌های دریافتی و کنترل حجم پول از طریق عملیات بازار باز از سوی بانک مرکزی است.

مروری بر نظام بانکی کشور

نظام بانکی کشور تا سال ۱۳۵۷ و پیش از پیروزی انقلاب اسلامی ایران از ۳۵ بانک با مالکیت خصوصی و دولتی و ایرانی و خارجی تشکیل می‌شد و فعالیت‌های بانکی در سطح ملی و بین‌المللی از طریق واحدها و شعب این بانک‌ها مستقر در سراسر کشور صورت می‌گرفت. قوانین مورد استفاده در این سیستم نیز مشابه بانک‌های خارجی بود و "بهره" به عنوان مهمترین عامل و مرکز اصلی نظام بانکداری سابق در ایران وجود داشت. با وقوع انقلاب و فروپاشی سلسله

بررسی نسبت سپرده‌های قانونی در فاصله سال ۱۳۴۰ تا ۱۳۷۰ نشان می‌دهد که سیاست کلی بانک مرکزی در این دوره - به جز سال ۱۳۴۱ - انقباضی بوده است.

بهترین منبع مالی کشور مورد بررسی قرار می‌گیرد. بازار پول رسمی کشور برعهده سیستم بانکی نهاده شده و نهادهای عمده فعال در این بازار عبارتند از بانک‌های تجاری، بانک‌های تخصصی، موسسات اعتباری غیربانکی، موسسات مالی وابسته به تولیدکنندگان کالای بادوام صنعتی، بانک‌های بین‌المللی و خزانه‌داری.

از ویژگی‌های مهم بازار پول، سرعت مبادلات، اطمینان کافی نسبت به بازپرداخت اصل و فرع

* کارشناس امور اقتصادی بانک سپه، مدیریت امور مناطق و شعب.

پهلوی، تحولات اساسی در خصوص مدیریت اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور بوجود آمد و سیستم بانکی کشور نیز از این قاعده مستثنا نشد. همه بانک‌های موجود در کشور ملی شدند و با ادغام آنها با یکدیگر، تعداد بانک‌ها به نه بانک کاهش یافت: پنج بانک تجاری (ملی، صادرات، ملت، تجارت و سپه) و چهار بانک تخصصی (کشاورزی، مسکن، صنعت و معدن و رفاه کارگران). در سال ۱۳۷۹ بانک تخصصی توسعه صادرات نیز شروع به کار نمود و مجموع بانک‌های دولتی کشور به ده بانک رسید. در سال‌های اخیر هم بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران فعالیت بانک‌های خصوصی را به رسمیت شناخته و این بانک‌ها نیز فعالیت‌های خود را تحت قانون عملیات بانکی بدون ربا آغاز نموده‌اند. به دلیل افق‌های روشن در بانکداری کشور و شاید به دلیل سودآوری‌های موجود در آن، موسسات مالی و اعتباری مختلف و تعداد زیادی صندوق‌های قرض‌الحسنه نیز در کشور ایجاد شده‌اند که اغلب در قالب موازین بانکداری اسلامی و در برخی موارد بدون در نظر گرفتن قواعد خاصی به خلق پول و ارائه تسهیلات می‌پردازند.

در طول دهه‌های اخیر، نسبت سپرده قانونی به عنوان یک ابزار سیاست پولی کارآمد در اقتصاد ایران بکارگرفته شده و در موقعیت‌های اقتصادی و اجتماعی مختلف، تغییرات قابل‌ملاحظه‌ای داشته است.

سیستم بانکداری بدون ربا و بانکداری رایج در کشورهای مختلف جهان یک تفاوت اساسی دارند: در بانکداری اسلامی، واسطه‌های مالی، از جمله بانک‌ها به تجهیز سپرده‌ها و اعطای وام به منظور افزایش سود اقدام نمی‌کنند و ملاحظاتی مانند حقوق مردم، عدالت اجتماعی و مسایل شرعی را در مدنظر قرار می‌دهند. رعایت این خصوصیات و نپرداختن به نظریه مسلط در اقتصاد کلاسیک، یعنی نفع شخصی، دخالت دولت در نظام بانکداری را به منظور هدایت به سوی قوانین بانکی بدون ربا و عدالت اجتماعی اجتناب‌ناپذیر می‌سازد. در بانکداری اسلامی، بانک‌ها واسطه وجوه بین مردم نبوده و تنها شریک در سود

مردم در سرمایه‌گذاری‌های مشترک هستند. به تعبیر دیگر، در نظام بانکداری بدون ربا بانک‌ها وکیل مردم در سرمایه‌گذاری در بخش‌های مختلف اقتصادی بوده و در سود حاصل از آن شریک هستند. اینک برای ارزیابی بازار پول کشور به بررسی ابزارهای سیاست پولی بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران شامل نرخ سپرده قانونی، نرخ تنزیل مجدد و عملیات بازار باز پرداخته می‌شود.

نرخ سپرده قانونی

بانک‌ها براساس مقررات بانکی هر کشور موظف هستند که درصدی از سپرده‌های دیداری و غیردیداری را به عنوان سپرده قانونی نزد بانک مرکزی نگهداری کنند. این ابزار پولی به دو دلیل مهم انجام می‌پذیرد: نخست آن که وسیله‌ای برای تامین امنیت بخشی از سپرده‌های مردم نزد بانک‌ها در مواقع فورس‌ماژور (غیرمترقبه) است، یعنی یک وسیله امنیتی محسوب می‌شود؛ دومین دلیل اخذ سپرده قانونی، اثرات سریع و قابل ملاحظه آن در حجم اعتبارات اعطایی سیستم بانکی با تغییر در نرخ ذخیره قانونی است. در حال حاضر، به دلیل ثبات سیاسی نسبی در کشورهای مختلف جهان و ایران اسلامی، جنبه دوم از اهمیت بیشتری برخوردار می‌شود. این ابزار سیاست پولی به عنوان یکی از اهرم‌های مهم برای اجرای سیاست پولی از طریق کنترل حجم تسهیلات اعتباری بشمار می‌رود.

این ابزار سیاست پولی برای نخستین بار در سال ۱۳۲۵ به مورد اجرا گذاشته شد و مقرر گردید که بانک‌ها ۱۵ درصد از سپرده‌های دیداری و شش درصد از سپرده‌های مدت‌دار خود را نزد بانک ملی به ودیعه بگذارند. نسبت‌های فوق در قانون بانکداری ۱۳۳۴ نیز آمده است (شجری، ۱۳۵۱: ۸۴). اما این نسبت‌ها در قانون پولی و بانکی کشور در سال ۱۳۳۹ تغییر یافت و سمت و سوی انقباضی به خود گرفت، یعنی سپرده قانونی سپرده‌های دیداری بانک‌ها از ۱۵ درصد، به ۳۰ درصد و سپرده‌های مدت‌دار از شش درصد، به ۲۰ درصد افزایش یافت (قانون پولی و بانکی کشور، ۲۴: ۱۳۳۹/۲/۷). نسبت ذخیره قانونی در قانون پولی و بانکی مصوب ۱۸ تیرماه ۱۳۵۱ انعطاف‌پذیر شد و بین ۱۰ تا ۳۰ درصد متغیر گردید. تغییرات سپرده قانونی نسبت به افزایش سپرده‌های دیداری و غیردیداری از سال ۱۳۴۰ تا

۱۳۶۰ در جدول شماره یک آورده شده است. نسبت‌های جدول شماره یک بیانگر آن است که از سال ۱۳۴۰ سیاست کلی بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران - به جز سال ۱۳۴۱ - انقباضی بوده است. در دهه ۴۰ نسبت سپرده قانونی سپرده‌های دیداری از ۱۵ درصد، به ۲۳ درصد رسیده و نسبت سپرده قانونی سپرده‌های غیردیداری با یک سری تغییرات در ۱۵ درصد ثابت مانده است. اما در دهه ۱۳۵۰ این نسبت دو بار و براساس انگیزه‌های متفاوت و موقعیت اقتصادی کشور تغییر جهت داده است. اولین تغییر سیاست مربوط به سال ۱۳۵۲ است. در نیمه دوم این سال نسبت سپرده قانونی برای سپرده‌های دیداری ماهانه دو درصد افزایش می‌یابد و در نهایت به ۳۰ درصد می‌رسد. اما با افزایش چهار برابر قیمت نفت در سال ۱۳۵۳، بودجه سال ۵۳ نسبت به سال قبل به دو برابر افزایش یافت و بانک‌ها نیز برای هم‌جهت‌شدن با سیاست‌های سرمایه‌گذاری کشور، بایستی اعتبارات بیشتری را به بخش خصوصی ارایه می‌کردند. در نتیجه، نسبت سپرده قانونی برای حساب‌های غیردیداری به ۲۵ درصد کاهش یافت و تا پیروزی انقلاب این نسبت ثابت بود. اما این نسبت برای سپرده‌های دیداری در سال ۵۳ به ۱۲ درصد کاهش یافت و از سال ۵۴ تا پیروزی انقلاب در سطح ۱۵ درصد ثابت بود.

به علت حجم بالای سپرده‌های بانک‌های تجاری و بالابودن نرخ ذخیره قانونی در این بانک‌ها، عملاً نرخ سپرده قانونی کل بانک‌ها از نرخ سپرده قانونی بانک‌های تجاری تبعیت می‌کند.

چنانچه از جدول شماره یک استنباط می‌شود، در سال ۵۷ و با شدت گرفتن نآرامی‌های سیاسی و نابسامانی‌های اقتصادی، تقاضا برای پول نقد و برداشت از سپرده‌های بانکی بیشتر شد و بانک مرکزی نیز برای رفع مشکل نقدینگی، در دو مرحله نرخ سپرده قانونی را کاهش داد و به ۱۲ درصد برای سپرده‌های دیداری و ۱۰ درصد برای سپرده‌های غیردیداری رساند. نسبت سپرده قانونی در قبال افزایش سپرده دیداری و غیردیداری هم به ترتیب به

جدول شماره یک

نسبت سپرده‌های قانونی از ۱۳۴۰ تا ۱۳۷۰

(درصد)

سال	نسبت سپرده قانونی در قبال افزایش سپرده دیداری	نسبت سپرده قانونی در قبال افزایش سپرده غیر دیداری
۱۳۴۰	۱۵	۱۵
۱۳۴۱	۱۲	۷/۵
۱۳۴۴	۱۵	۱۰
۱۳۴۷	۱۸	۱۲
۱۳۴۸	۲۰	۱۵
۱۳۴۹	۲۳	۱۵
۱۳۵۲ شهریور	۲۳	۱۵
۱۳۵۲ مهر	۲۳	۱۵
۱۳۵۲ آبان	۲۴	۱۵
۱۳۵۲ آذر	۲۶	۱۵
۱۳۵۲ دی	۲۸	۱۵
۱۳۵۲ بهمن	۳۰	۱۵
۱۳۵۳	۲۵	۱۲
۱۳۵۴	۲۵	۱۵
۱۳۵۵	۲۵	۱۵
۱۳۵۶	۲۵	۱۵
۱۳۵۷ شهریور	۱۵	۱۰
۱۳۵۷ آذر	۱۲	۱۰
۱۳۶۰	۱۷	۱۵
۱۳۶۲ بانک‌های تجاری	۲۷	۲۵
۱۳۶۲ بانک‌های تخصصی	۱۷	۱۵
۱۳۷۰ بانک‌های تجاری	۱۵	۲۵
۱۳۷۰ بانک‌های تخصصی	۱۷	۱۵

۲) نرخ سپرده قانونی ۲۰ درصد برای حساب پس‌انداز شامل: قرض الحسنه پس‌انداز، قرض الحسنه ویژه مسکن، قرض الحسنه ویژه جوانان، قرض الحسنه ویژه مصرف‌نشده.

۳) نرخ سپرده قانونی ۱۵ درصد برای سپرده کوتاه‌مدت، سپرده کوتاه‌مدت ویژه و سپرده کوتاه‌مدت یکساله.

۴) نرخ سپرده قانونی ۱۰ درصد برای حساب‌های سپرده بلندمدت دوساله، سه‌ساله، چهارساله و پنج‌ساله.

۵) نرخ سپرده قانونی ۲۵ درصد برای سایر سپرده‌ها شامل: حساب‌های سپرده نقدی ضمانتنامه‌ها، پیش‌دریافت از مشتریان بابت معاملات، سپرده خرید مسکن.

۶) نرخ سپرده قانونی ۳۰ درصد برای حساب پیش‌دریافت اعتبارات اسنادی.

با توجه به جدول شماره یک و مطالب عنوان‌شده، می‌توان چنین استنباط کرد که در طول دهه‌های اخیر نسبت سپرده قانونی به عنوان یک ابزار سیاست پولی کارآمد در اقتصاد ایران بشمار رفته و در موقعیت‌های اقتصادی و اجتماعی تغییرات قابل ملاحظه‌ای را شاهد بوده است. اما این پدیده بعد از انقلاب با دو تحول اساسی مواجه است: یکی تفکیک بانک‌های تجاری و تخصصی است و دیگری افزایش نرخ سپرده قانونی برای سپرده‌های غیردیداری.

اینک برای آن که عملکرد نرخ ذخیره قانونی در بانک‌های تجاری و تخصصی کشور مشخص شود، به بررسی آن در دهه ۱۳۷۰ پرداخته می‌شود. نسبت ذخیره قانونی برای افزایش کل سپرده‌های بانک‌های تجاری و تخصصی در جدول شماره دو آورده شده است.

چنانچه از جدول شماره دو مشخص است، نرخ سپرده قانونی در سال ۱۳۷۰ معادل ۲۹ درصد می‌باشد که برای بانک‌های تجاری این نرخ معادل ۳۰ درصد و برای بانک‌های تخصصی معادل نه درصد است. بررسی روند تغییرات نرخ ذخیره قانونی بیانگر روند کاهشی این نرخ تا سال ۱۳۷۲ است، یعنی با شروع برنامه اول توسعه و آزادسازی اقتصادی، نرخ سپرده قانونی کم شده و براساس الزامات بازسازی، سیاست پولی انبساطی درمناظر بوده است، اما با شروع تورم‌های لجام‌گسیخته در اقتصاد کشور از سال ۱۳۷۲ و به‌اوچ‌رسیدن آن با نرخ حدود ۵۰ درصد در

ماخذ: معاونت امور اقتصادی وزارت امور اقتصادی و دارایی / ۱۳۷۳.

دیداری بانک‌های تجاری، به ۱۵ درصد رسید و بقیه نسبت‌ها تقریباً ثابت ماند.

اما به علت این که نسبت سپرده قانونی برای سپرده‌های مختلف متنوع گردید، مقایسه آنها در دهه ۷۰ با بهره‌گرفتن از اعداد و ارقام حقیقی دنبال می‌شود. به عنوان مثال، طبق تعدیلاتی که در سال‌های اخیر در نسبت سپرده‌های قانونی صورت گرفته است، نرخ‌های زیر با توجه به انواع حساب‌ها در سال ۱۳۸۲ از بانک‌های تجاری کشور اخذ می‌شود (مجله بانک مرکزی):

۱) نرخ سپرده قانونی ۲۰ درصد برای سپرده‌های دیداری شامل: قرض‌الحسنه جاری، بستانکاران موقت، مانده‌های مطالبه‌نشده، حواله‌های عهده‌ما، وجوه اداره‌شده مصرف‌نشده، انواع چک‌های بانکی فروخته‌شده، جاری موسسات اعتباری غیربانکی.

۱۷ و ۱۵ درصد رسید. در دهه شصت، تعریف سپرده قانونی برای سپرده‌های دیداری و غیردیداری عوض شد و برای هرکدام از انواع حساب‌ها، درصد جداگانه‌ای تعریف گردید. این درصد به صورت ماهانه از افزایش انواع سپرده‌ها برداشت می‌شد. اما به‌طور کلی، یک تغییر جهت در اخذ سپرده قانونی در خصوص بانک‌های تجاری و تخصصی ظاهر گردید. از سال ۱۳۶۰ تا ۱۳۶۲ نسبت ذخیره قانونی سپرده دیداری و غیردیداری برای بانک‌های تخصصی تغییر نکرد و به ترتیب، در ۱۷ و ۱۵ درصد ثابت ماند، اما این نسبت برای بانک‌های تجاری افزایش یافت و به ترتیب به ۲۷ و ۲۵ درصد رسید. نسبت ذخیره قانونی با یک سری تغییرات در سال ۱۳۷۰ تنها با یک تغییر و آن هم کاهش نسبت ۲۷ درصد ذخیره قانونی سپرده

جدول شماره دو

نرخ سپرده قانونی در دهه ۱۳۷۰

(میلیارد ریال)

سال	بانکهای تجاری			بانکهای تخصصی			کل بانکها		
	سپرده قانونی	سپرده بخش غیردولتی	نرخ سپرده قانونی (۱ به ۲)	سپرده قانونی	سپرده بخش غیردولتی	نرخ سپرده قانونی (۱ به ۲)	سپرده قانونی	سپرده بخش غیردولتی	نرخ سپرده قانونی (۱ به ۲)
۱۳۷۰	۶,۹۷۳	۲۲,۹۱۷	۳۰	۱,۱۲۱	۱,۱۲۱	۹	۷,۰۷۶	۲۴,۰۴۸	۲۹
۱۳۷۱	۸,۳۶۸	۲۹,۰۶۹	۲۹	۱,۴۲۸	۱,۴۲۸	۹	۸,۴۹۱	۳۰,۵۰۷	۲۸
۱۳۷۲	۹,۷۶۵	۳۹,۵۶۴	۲۵	۱,۳۲۹	۱,۳۲۹	۶	۹,۸۷۷	۴۱,۳۰۳	۲۴
۱۳۷۳	۱۳,۰۳۶	۵۰,۵۸۱	۲۶	۲,۵۶۲	۲,۵۶۲	۶	۱۳,۱۸۱	۵۳,۱۴۳	۲۵
۱۳۷۴	۱۹,۹۶۰	۷۰,۴۳۵	۲۸	۳,۹۶۴	۳,۹۶۴	۶	۲۰,۱۹۹	۷۴,۳۹۹	۲۷
۱۳۷۵	۲۱,۳۹۲	۹۶,۹۳۸	۳۲	۶,۳۹۸	۶,۳۹۸	۶	۳۱,۷۵۶	۱۰۳,۳۳۶	۳۱
۱۳۷۶	۳۳,۵۸۶	۱۰۹,۱۲۳	۳۱	۹,۷۸۳	۹,۷۸۳	۹	۳۴,۴۶۱	۱۱۸,۹۰۶	۲۹
۱۳۷۷	۳۶,۶۵۶	۱۲۹,۰۰۵	۲۸	۱۲,۶۲۴	۱۲,۶۲۴	۹	۳۷,۸۳۴	۱۴۱,۶۲۹	۲۷
۱۳۷۸	۴۲,۷۴۲	۱۵۲,۷۲۵	۲۹	۱۷,۵۳۹	۱۷,۵۳۹	۹	۴۵,۳۵۸	۱۷۰,۲۶۴	۲۷
۱۳۷۹	۳۹,۹۱۵	۱۹۷,۵۶۶	۲۵	۲۵,۶۵۲	۲۵,۶۵۲	۷	۵۱,۷۷۰	۲۲۳,۲۱۸	۲۳
۱۳۸۰							۵۰,۸۴۲	۲۹۱,۷۶۸	۱۷
۱۳۸۱							۶۲,۵۶۸	۳۸۲,۷۴۳	۱۶

ماخذ: ترازنامه بانک مرکزی و نماگرهای اقتصادی.

تجاری کمتر است. بررسی روند تغییرات نرخ ذخیره قانونی در دهه اخیر بیانگر انعطاف پذیری آن است و برحسب موقعیت اقتصادی کشور دچار تحول شده است. علیرغم این که در دهه ۷۰ نرخ ذخیره قانونی تقریباً ثابت (کاهش) بوده است، در دهه ۸۰ به سمت بهره گیری از این ابزار پیش می روییم.

ادامه دارد

■

اسلامی ایران به ۱۶ درصد کاهش یابد و اقتصاد کشور از این طریق شاهد رشد حجم پول از طریق افزایش تسهیلات اعطایی بانکها شود. به علت حجم بالای سپرده های بانکهای تجاری و بالا بودن نرخ ذخیره قانونی در این بانکها، نرخ سپرده قانونی کل بانکها از نرخ سپرده قانونی بانکهای تجاری تبعیت می کند. چنانچه ملاحظه می شود، در دوره مورد مطالعه نرخ سپرده قانونی کل همواره یک درصد از نرخ سپرده قانونی بانکهای

سال ۱۳۷۴، نرخ سپرده قانونی افزایش یافته و در سال ۱۳۷۵ به ۳۱ درصد می رسد. این نرخ از سال ۱۳۷۶ و با کنترل نسبی تورم، سیر نزولی خود را شروع کرده و در سال ۱۳۷۹ با چهار درصد کاهش، به ۲۳ درصد می رسد. سپس در خرداد ماه سال ۱۳۸۰ نرخ سپرده قانونی مورد بازنگری قرار گرفته و نرخهای سپرده قانونی برای سپرده های بانکی به شدت کاهش می یابد و این امر باعث می شود که در سال ۱۳۸۱ نرخ سپرده قانونی بانکها نزد بانک مرکزی جمهوری

بانک و اقتصاد

ماهنامه بانکی - اقتصادی

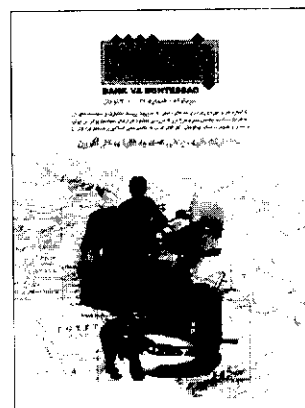
خواننده ارجمند

مجله بانک و اقتصاد برای شما تهیه می شود و از آن شما است.

بنابراین:

۱) مطالب خودتان را برای درج در نشریه ارسال فرمایید.

۲) ما را از پیشنهادهای و نظریات خود بهره مند کنید.

نشانی: تهران / خیابان حجاب / کوچه سوم / شماره ۱۳ / صندوق پستی: تهران ۵۵۴۸-۱۴۱۵۵ / تلفن: ۸۹۶۵۱۳۵ و ۸۹۵۱۳۲۹ / نمابر: ۸۹۵۱۳۲۹